

Ιωάννα Βενιέρη

Μετά την καταστροφή: Η μινωϊκή εγκατάσταση στο Αποδούλου Αμαρίου, στις αρχές της νεοανακτορικής περιόδου

ABSTRACT

The archaeological excavations conducted by the Greek-Italian expedition from 1985 to 2003 at Apodoulou under the direction of Yannis Tzedakis and Louis Godart brought to light a Middle Minoan settlement, which was built at the beginning of the MM IIB period on an earlier installation and abandoned at the end of MM IIB.

The settlement at Gournes is located northwest of the modern village and was initially pointed out by J. Pendlebury. Spyridon Marinatos was the first to excavate in this area, for a short period of time between 1933 and 1935. The excavation was initiated after a local villager handed over a stone vase with Linear A signs.

During the excavation, Marinatos discovered the remains of a building characterized as a 'Minoan villa' and dated to the Neopalatial Period. Some walls on the northern side of the hill, still visible today, possibly belong to this building. In his archaeological reports, Marinatos mentions the discovery of the rest of the stone vessel with more symbols of Linear A, a stone libation table, part of a bull-shaped *ryton* and double axes. A few of the objects from the excavations are now in Heraklion Archaeological Museum, including the two inscribed stone vases in the permanent exhibition.

This paper presents archaeological data based on the finds from both the Marinatos excavation and the Greek-Italian expedition, in an attempt to reconstruct the image of the Minoan settlement immediately after the destruction of the old palaces.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Αποδούλου, παλαιοανακτορικός οικισμός, Μαρινάτος, Γραμμική Α, ιερό, MM III κεραμική

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τα έτη 1933-1934, ο Σπυρίδων Μαρινάτος, διενεργώντας μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα στα βορειοδυτικά του χωριού Αποδούλου Αμαρίου (Π.Ε. Ρεθύμνου), στη θέση Γούρνες, έφερε στο φως τα θεμέλια ενός κτηρίου που το χρονολόγησε από τα ευρήματα στη νεοανακτορική περίοδο και το χαρακτήρισε ως «μινωϊκή έπαυλη». Η θέση αυτή είχε εντοπισθεί από τον John Pendlebury (Pendlebury 1964, 13, 148, 175, 231, 289). Αφορμή για τη διεξαγωγή της ανασκαφικής έρευνας στάθηκε η παράδοση τμήματος λίθινου αγγείου με σημεία της Γραμμικής Α γραφής από έναν κάτοικο του Αποδούλου (Marinatos 1933, 297· Marinatos 1935, 247-248· Μαρινάτος 1938, 54-55). Έντεκα χρόνια αργότερα, το 1942, ο αρχαιολόγος και αξιωματικός

του στρατού κατοχής Ernst Kirsten, επέστρεψε στην ίδια θέση και διενήργησε ολιγοήμερη ανασκαφή κυρίως στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου. Ο Kirsten στη δημοσίευσή του κάνει λόγο για την αποκάλυψη ενός μινωϊκού οικισμού, παλαιότερου χρονολογικά από τα δωμάτια που ανέσκαψε ο Μαρινάτος (Kirsten 1951, 137-141).

Από το 1985 έως το 2003, διεξήχθη από την ελληνοϊταλική αρχαιολογική αποστολή, υπό τη διεύθυνση των Γιάννη Τζεδάκι και Louis Godart, συστηματική ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως μια παλαιοανακτορική εγκατάσταση στη νότια πλευρά του λόφου (μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί περί τα έξι σπίτια). Ο οικισμός οικοδομήθηκε σε περισσότερες από μια οικοδομικές φάσεις και χρονολογείται από το τέλος της MM IB/αρχή MM IIa έως το τέλος της MM IIB περιόδου, όταν καταστράφηκε πιθανώς από σεισμό και πυρκαγιά (Βενιέρη 2014, 97-115· Civitillo – Greco 2003, 769-797· Curti 1991, 17-30· Godart 1986, 725-727· Godart 1992, 10-23· Godart 1995, 6-8· Godart – Tzedakis 1992, 62· Tzedakis – Godart 1989-1990, 276-278· Τζιγκουνάκη 1995, 895-915· Tzigounaki 1999, 863-868· Tzigounaki 2011, 493-510· Τζιγκουνάκη – Godart 2014, 79-96· Venieri 2020, 97-132· Venieri 2022, 63-104).

Τα ευρήματα από την ανασκαφή του Μαρινάτου στη βόρεια πλευρά του λόφου, και ιδιαίτερα τα λίθινα αγγεία με τα σημεία της Γραμμικής Α, χρονολογούνται στην αρχή της νεοανακτορικής εποχής, σε αντίθεση με τον οικισμό στη νότια πλευρά του λόφου που χρονολογείται στην εποχή των παλαιών ανακτόρων. Περιορισμένη κεραμική από τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα μπορεί να χρονολογηθεί στην αρχή της νεοανακτορικής εποχής.

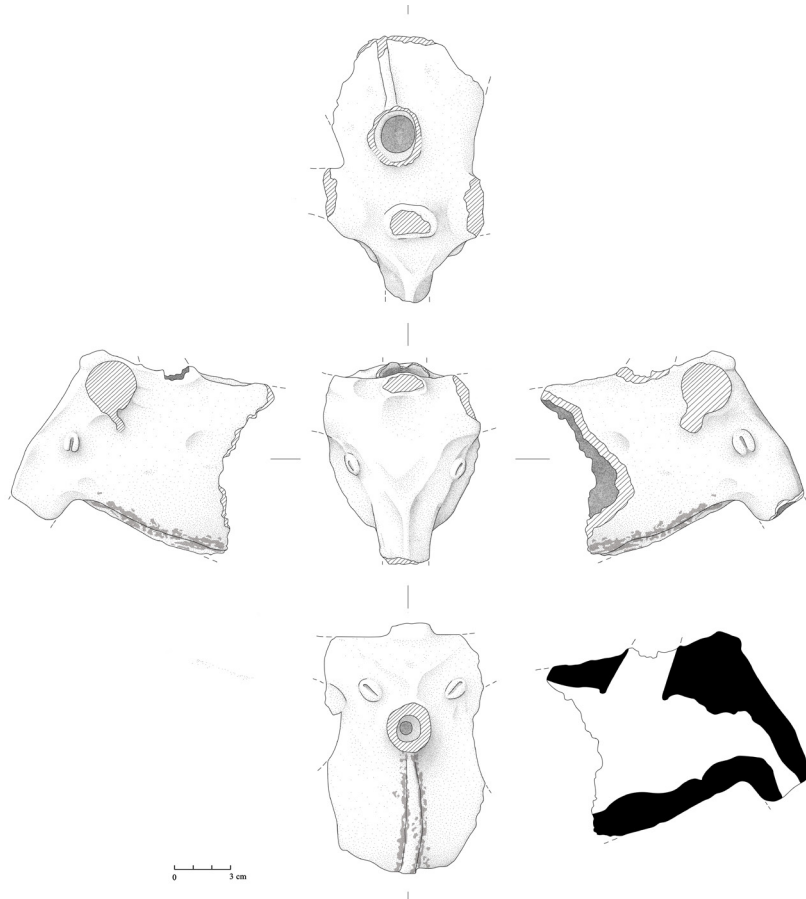
Στο παρόν άρθρο μέσα από την παρουσίαση των κινητών ευρημάτων από την ανασκαφή του Μαρινάτου, που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, καθώς και κάποιων αγγείων από την ελληνοϊταλική ανασκαφή που φαίνεται ότι ανήκουν χρονολογικά στην ίδια περίοδο, γίνεται προσπάθεια ανασύνθεσης της εικόνας της μινωϊκής εγκατάστασης στο Αποδούλου αμέσως μετά την καταστροφή των παλαιών ανακτόρων.¹

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ ΣΤΟ ΑΠΟΔΟΥΛΟΥ (1933-34)²

Μια εκτενής αναφορά στην ανασκαφή του Μαρινάτου βρίσκουμε στο *Archaeologische Anzeiger* του 1935. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα, οι έρευνες έφεραν στο φως μια ευρύχωρη μινωϊκή έπαυλη μήκους περίπου 30 μέτρων, πολύ καταστραμμένη λόγω της μικρής επίχωσης.

¹ Θερμές ευχαριστίες οφείλω στους διευθυντές της ελληνοϊταλικής ανασκαφής στο Αποδούλου, τον επίτιμο Γενικό Διευθυντή Αρχαιοτήτων Δρ. Γιάννη Τζεδάκι και τον καθηγητή Louis Godart, που μου εμπιστεύθηκαν τη μελέτη της κεραμικής του παλαιοανακτορικού οικισμού. Επίσης, ευχαριστώ τις συναδέλφους Αναστασία Τζιγκουνάκη, Ειρήνη Γαβριλάκη και τον Νίκο Αλέρτα στην ΕΦΑ Ρεθύμνου, τη Γεωργία Φλούδα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου και τους Αθηνά Χατζηδημητρίου και Δημήτρη Χαραλαμπίδη στο Ιστορικό Αρχείο της Δ.Ε.Α.Μ., για κάθε διευκόλυνση που πρόσφεραν στη μελέτη του υλικού. Τα σχέδια των αγγείων από την ελληνοϊταλική ανασκαφή (Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου) είναι του Γιάννη Νάκα και των ευρημάτων της ανασκαφής του Μαρινάτου (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου) της Celine Merphy. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στο Ίδρυμα ΨΥΧΑ και στο INSTAP για την οικονομική ενίσχυση της μελέτης της κεραμικής του παλαιοανακτορικού οικισμού.

² Το ενδιαφέρον του Εφόρου Αρχαιοτήτων Κρήτης για την περιοχή του Αμαρίου φαίνεται ότι ξεκινάει το 1931, όταν διενήργησε σύντομη ανασκαφή στις Ελένες ύστερα από την εύρεση δύο χάλκινων μινωϊκών πελέκεων κατά τη χάραξη δρόμου. Η έρευνα εκείνη χρηματοδοτήθηκε με το ποσό των 100.000 δραχμών με χορηγό τον Στυλιανό Μαρκαντώνη από τις Ελένες Αμαρίου, κάτοικο Αμερικής. Τα στοιχεία αυτά αντλούμε τα έγγραφα υπ' αρ. 164/19.7.1931 και 44262/2405/25.8.1931 που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο του Εθνικού Αρχείου Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. (882Δ/1931/Φ.Ε. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ).

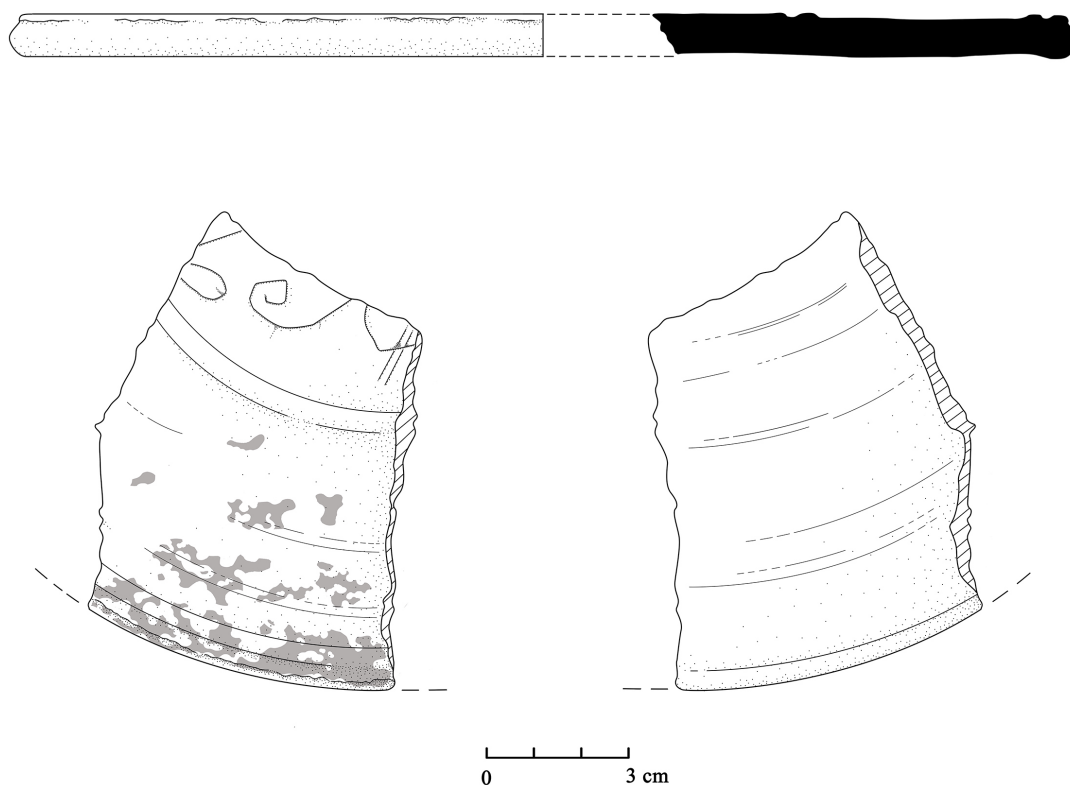
Εικ. 1. Ανασκαφή Μαρινάτου – τμήμα από πήλινο ζωόμορφο ρυτό (Π10055).

Το χαμηλότερο στρώμα θεμελίωσης είχε διατηρηθεί μόνο σε λίγα δωμάτια έτσι ώστε η κάτοψη του συνόλου να παραμένει ασαφής. Από τα μεμονωμένα ευρήματα ξεχωρίζουν θραύσματα διαφόρων πήλινων αγγείων, ένα ζωόμορφο ρυτό που απεικονίζει ταύρο, ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς και μια λεπίδα, ένας λεπτός χρυσός διπλός πέλεκυς, ένα ακόμα τμήμα από το ενεπίγραφο κυλινδρικό κύπελλο και μια λίθινη τράπεζα προσφορών αποτελούμενη από δύο τμήματα που φέρει χαρακτήρες της Γραμμικής Α. Από τα ευρήματα αυτά ο χάλκινος πέλεκυς, η λεπίδα και ο λεπτός χρυσός πέλεκυς δεν εντοπίστηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου, ενώ πλην του πήλινου πώματος δεν υπάρχει άλλη κεραμική.³

Τα δύο λίθινα ενεπίγραφα αγγεία κοσμούν τη μόνιμη έκθεση του Μουσείου Ηρακλείου και είναι γνωστά από τη βιβλιογραφία (Davis 2014, 319-322· Flouda 2013, 165-166, fig. 18· Godart – Olivier 1982, 21.4· Godart – Tzedakis 1992, 123· Μαρινάτος 1938, 54-55).

Από το πήλινο ζωόμορφο ρυτό που αναπαριστά ταύρο (Π10055) σώζεται η κεφαλή με τον λαιμό του ζώου (ύψος: 10,7 εκ., μήκος: 13,1 εκ., πλάτος σώματος: 7,2 εκ., διαμ. οπής ρύγχους: 2,3 εκ., διαμ. ώμου: 2,1 εκ. (Εικ. 1). Το μέτωπό του είναι τριγωνικό, επίπεδο. Τα κέρατά του

³ Από την έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Διεύθυνσης του Εθνικού Αρχείου Μνημείων, δεν βρέθηκαν έγγραφα που να αναφέρονται στην ανασκαφή ή τα ευρήματα από το Αποδούλου. Το ενδιαφέρον είναι ότι στους καταλόγους των ευρημάτων του Μουσείου Ηρακλείου του 1934 και στον περιγραφικό κατάλογο εγκιβωτισμού αρχαίων του 1941, που φυλάσσονται στο Ιστορικό Αρχείο, επίσης δεν αναφέρονται τα ευρήματα αυτά.

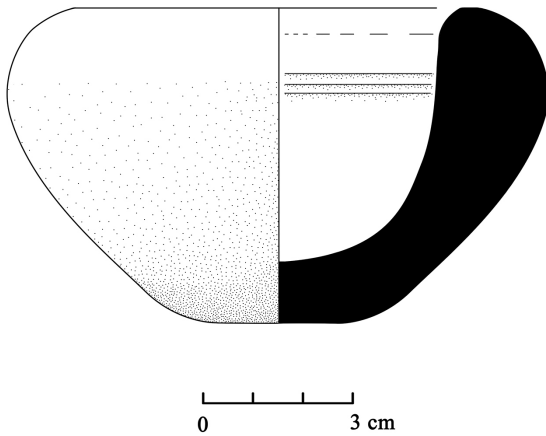

Εικ. 2. Ανασκαφή Μαρινάτου – θραύσμα πήλινου πώματος.

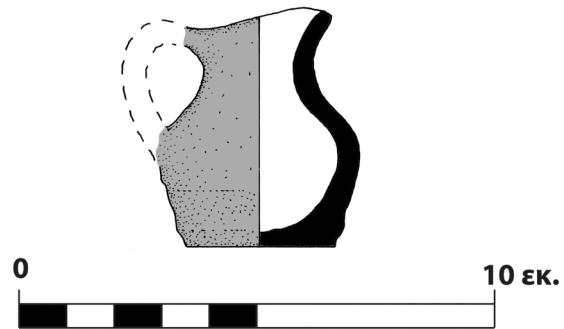
δεν σώζονται, αλλά ανάμεσά τους υπήρχε κομβιόσχημη απόφυση. Τα μάτια είναι κλειστά και δηλώνονται με λοξές εγχαράξεις. Το ρύγχος είναι κοντό, κυλινδρικό στην απόληξή του και φέρει οπή εκροής. Στον τράχηλο του ζώου, πίσω από τα σπασμένα κέρατα, υπάρχει η δεύτερη οπή εισροής του υγρού, ελλειψοειδούς σχήματος. Ο πηλός είναι ανοικτός καστανός με μέτριες και μεγάλες προσμίξεις, σχιστολιθικές, φυλίττες, ασβέστη. Διακρίνονται ίχνη μαύρου χρώματος στον λαιμό του ζώου. Το ρυτό αυτό ανήκει στον τύπο 1 του Koehl (Koehl 2006, 16-17). Ο λαιμός και ο τράχηλος του ζώου τονίζονται από λεπτή λωρίδα πηλού στον κατά μήκος άξονα του σώματος. Το ρυτό φαίνεται να παρουσιάζει ομοιότητες με αντίστοιχα ζωόμορφα ρυτά ταύρων από τη Φαιστό και από τις Αρχάνες (Girella 2010α, 308-309, tipo 6· Koehl 2006, 72-73, fig.1, pl.1-2, n. 10, 16· Σακελλαράκης – Σακελλαράκη 1997, 542, εικ. 541).

Από την ανασκαφή του Μαρινάτου δεν έχει διασωθεί κεραμική, εκτός από ένα θραύσμα πώματος διαμέτρου 23 εκ. και πάχους 0,8 εκ. (Εικ. 2). Το πώμα είναι επίπεδο και φέρει εγχάρκτη διακόσμηση. Διακρίνονται δύο επάλληλες ραβδώσεις περιμετρικά του χείλους και άλλη μια μικρότερης διαμέτρου. Κάτω από την εσωτερική ραβδωση υπάρχουν δυσδιάκριτες καμπυλόγραμμες εγχαράξεις που αποδίδουν πιθανά φυτικό διάκοσμο. Ο πηλός είναι καστανέρυθρος με μικρές προσμίξεις. Έφερε ίχνη ερυθροκάστανου επιχρίσματος που διασώζεται σποραδικά.

Το τρίτο εύρημα είναι ένα λίθινο αγγείο με κυρτό περίγραμμα από γκρίζο οφίτη με λευκές κηλίδες (Λ 4810). Έχει διαμ. χείλους: $\pm$ 5 εκ., διαμ. βάσης: $\pm$ 4 εκ. και ύψος: 6 εκ. (Εικ. 3). Στο εσωτερικό του αγγείου, κάτω από το χείλος, υπάρχουν τρεις παράλληλες εγχαράξεις. Το αγγείο

Εικ. 3. Ανασκαφή Μαρινάτου – Λίθινο αγγείο (Λ4810).

Εικ. 4. Ελληνοϊταλική ανασκαφή – Τομέας 4 – MP3608.

μπορεί να ενταχθεί στον τύπο των φωλεόσχημων αγγείων του Warren (Girella – Caloi 2019, 477, P70· Flouda 2023, 46, SV 27· Palio 2008, 175, n. 817, n. 821· Warren 1969, 7-10).

ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΜΙΝΩΪΚΟΥ ΚΤΗΡΙΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Η πρώτη αποτύπωση της ανασκαφής Μαρινάτου έγινε από τον Ernst Kirsten, το 1942 (Kirsten 1951, taf. 27). Πρόκειται για τα δωμάτια που σημειώνονται στο σχέδιό του με τα γράμματα Α έως F, στη βόρεια πλευρά του λόφου. Ο Kirsten ωστόσο επικεντρώθηκε στο νότιο τμήμα, όπου η επίχωση ήταν μεγαλύτερη και αποκάλυψε τα δωμάτια Η έως L που τα χρονολόγησε στην παλαιοανακτορική εποχή. Μεταξύ των σημαντικών ευρημάτων αναφέρει ένα τμήμα από λίθινο αγγείο με εγχάρακτα σημεία της γραμμικής γραφής Α και έναν σφραγιδόλιθο από στεατίτη με δαχτυλιόσχημη λαβή, των οποίων η θέση φύλαξης δεν μας είναι σήμερα γνωστή (Godart – Tzedakis 1992, 123).

Το 1985 η ελληνοϊταλική αποστολή εντόπισε στη βόρεια πλευρά κοντά στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου δύο παράλληλους τοίχους και νοτιότερα, στη σχεδόν επίπεδη κορυφή, τα δύο δωμάτια που περιγράφει ο Μαρινάτος (γενική κάτοψη του χώρου όπου σημειώνεται η περιοχή των ανασκαφών του Μαρινάτου και η ελληνοϊταλική ανασκαφή, στο Τζιγκουνάκη 2011, 494, σχέδιο 1). Στο βορειότερο τμήμα, κοντά στους παράλληλους τοίχους, αποκαλύφθηκε αποθέτης της ΜΜ ΙΙΑ περιόδου με μεγάλο αριθμό αγγείων πόσης, κυρίως μικρά άωτα κύπελλα (Τομέας 1, βλ. Venieri 2020, 102, fig. 4, n. 19-25· Venieri 2023).

Στην περιοχή των δύο δωματίων (Τομέας 4), απ' όπου φαίνεται ότι προέρχονται και τα ευρήματα της ανασκαφής Μαρινάτου, καθαρίστηκε το δάπεδο του ενός δωματίου και εντοπίστηκε ακέραιο μικκύλο προχοΐδιο (MP 3608), μελανοβαφές, με λευκές εξίτηλες στιγμές (Εικ. 4), που χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΑ (Betancourt 1990, 178, no. 1760, pl. 88· Levi, Carinci 1988, 79, pl. 36l· Mathioudaki 2018a, 52, fig. 20e· Poursat – Knappett 2005, 63, no. 522, pl. 22, 48, type 3· Venieri 2020, 117-119, fig. 17.15, 18b, type 15, n. 100· Walberg 1983, shape 130· Για τη χρονολόγηση της στιγμωτής λευκής διακόσμησης στη ΜΜ ΙΙΑ, βλ. Girella 2007a, 242· Girella 2010a, 287, tipo 12b· Mathioudaki 2018a). Κάτω από δάπεδο αποκαλύφθηκε λάκκος

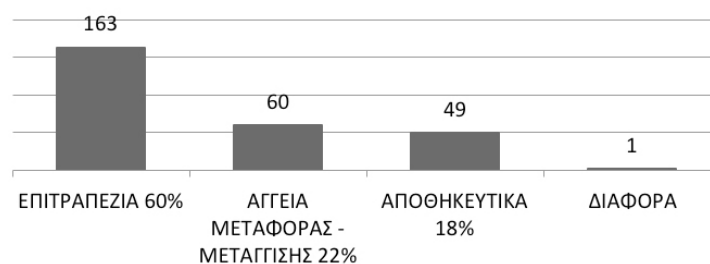
που περιείχε κεραμική κυρίως της MM IIB περιόδου και ενδεχομένως ελάχιστα όστρακα της MM IIIA.

Τα ανώτερα ανασκαφικά στρώματα (επιφανειακό και στρώμα 1) του σπιτιού Α του παλαιοανακτορικού οικισμού, που αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά του λόφου, κάλυπτε το στρώμα καταστροφής του τέλους της MM IIB. Η κεραμική που συλλέχθηκε από αυτά χρονολογείται στη MM IIB και στη MM III περίοδο.

Σε γενικές γραμμές, φαίνεται ότι η κεραμική του ανώτερου στρώματος που αποδίδεται στην τρίτη φάση (III) κατοίκησης του οικισμού, δεν διαφοροποιείται ιδιαίτερα από εκείνη της MM IIB περιόδου, καθώς ο πηλός και η τεχνοτροπία της παρουσιάζουν ομοιότητες και μόνο ορισμένα όστρακα ή αγγεία μπορούν να χρονολογηθούν στη MM III, κυρίως από τα σχήματά τους (για τις τρεις φάσεις του οικισμού βλ. Venieri 2020, 98).⁴ Σε ένα σύνολο 275 χαρακτηριστικών θραυσμάτων και ελάχιστων ολόκληρων αγγείων της φάσης III του οικισμού, το 60% είναι επιτραπέζια σκεύη, το 22% αγγεία μεταφοράς – μεταγγίσης, και το 18% αποθηκευτικά σκεύη (Πίν. 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΦΑΣΗ III

Αγγεία με στιλπνή, σκοτεινή επί ανοικτού διακόσμηση, χαρακτηριστική της περιόδου αυτής (lustrous dark on light), δεν έχει μέχρι σήμερα εντοπισθεί (Betancourt 2013, 145· Mathioudaki – Girella 2022, 87-98) αλλά ούτε και κεραμική της YM IA εποχής.

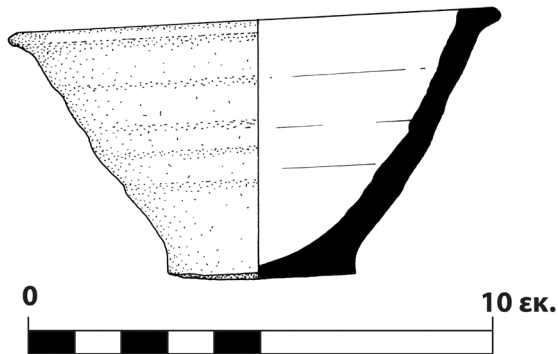
Στη MM IIIA χρονολογούνται ένα άωτο κωνικό κύπελλο με πεπλατυσμένο χείλος (MP 11709 – Εικ. 5), (Venieri 2020, 102-103, fig. 2.9, type 9, n. 16)⁵ και το κάτω μέρος αμφορέα με ψηλή κυλινδρική βάση (MP 11707 – Εικ. 6) (Venieri 2022, 76, fig. 12.4, 13e, type 4, n. 35).⁶ Στην ίδια εποχή χρονολογούνται πιθανότατα και ορισμένα άωτα κωνικά κύπελλα (MP 21291, 21293 – Εικ. 7-8), (Βενιέρη 2016, 244-245, πίν. 18, αρ. 130, 132· Venieri 2020, 100, fig. 2, τύπος 3). Ακόμα, ένα θραύσμα από βαθιά φιάλη (OM 777-1 – Εικ. 9), με πεπλατυσμένο χείλος και ημισφαιρικό σώμα (Venieri 2020, 111-112, fig. 13.10, type 10, n. 74)⁷ και ένα θραύσμα από χύτρα με χείλος

⁴ Η συνέχεια στην κεραμική παράδοση από τη MM IIB στη MM III παρατηρείται και σε άλλες περιοχές της κεντρικής Κρήτης (Girella 2010b, 72, 80).

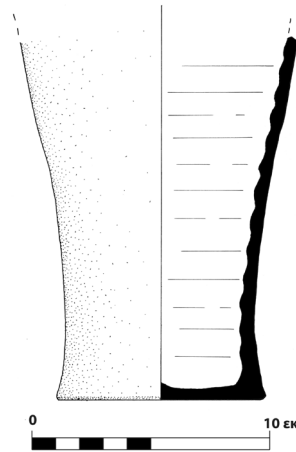
⁵ Για παρόμοια κύπελλα από την περιοχή της Μεσαράς βλ. Betancourt 1990, nos. 628-629· Girella 2007α, 240, fig. 5· Girella 2010α, 204-206, fig. 66 (Type 2)· Girella – Caloi 2019, 284, n. 1520· Levi, Carinci 1988, pl. 103f.

⁶ Αυτόν τον τύπο αμφορέα συναντάμε στη Φαιστό, την Κνωσό και τα Μάλια (Evans 1921, 572, εικ. 416· Girella 2010, 300, type 7, fig. 92· Levi – Carinci 1988, 46, F. 4982, pl. 22k· Poursat – Knappett 2005, 42, no. 59, pl. 4, fig. 1, type 3b).

⁷ Αντίστοιχα αγγεία από τη Φαιστό και τον Κομμό χρονολογούνται στη MM III. (Βλ. Betancourt 1990, no. 495, fig. 25 and no. 872, fig. 41· Girella 2010α, 209-210, fig. 67 [type 5], pls XXVI-XXVII, XXXI-XXXII, XXXV· Levi – Carinci 1988,

Εικ. 5. Ελληνοϊταλική ανασκαφή – Σπίτι Α –
MP11709.

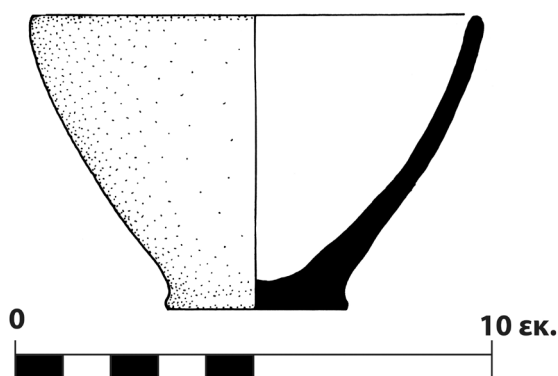

Εικ. 6. Ελληνοϊταλική ανασκαφή – Σπίτι Α –
MP11707.

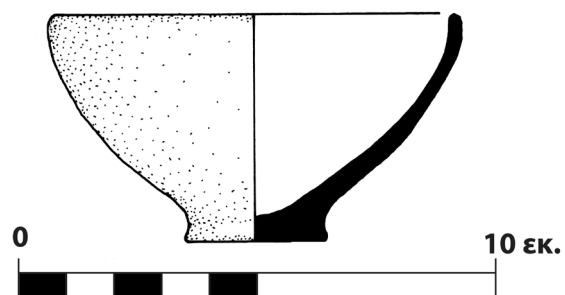
προεξέχον, ημικυκλικής διατομής και οριζόντια λαβή (OM729-3 – Εικ. 10) (Βενιέρη 2016, 309, πίν. 70, αρ. 443· Venieri 2022, 84, type 2a).⁸

Η εικόνα που αποκομίζουμε για την τελευταία αυτή φάση είναι εκείνη της μερικής ανακατάληψης του χώρου, ίσως σε κάποια από τα βορειότερα δωμάτια των σπιτιών Α και Δ και στην κορυφή του πλατώματος στα βόρεια, όπου ο Μαρινάτος ανέσκαψε τα δύο δωμάτια με τα σημαντικά τελετουργικά σκεύη. Δίνεται έτσι η εντύπωση, ότι κάποιοι κάτοικοι επέστρεψαν μετά την καταστροφή και ότι υπήρξε επανεγκατάσταση μέχρι το τέλος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου στα σπίτια ή στα δωμάτια που ενδεχομένως είχαν πληγεί λιγότερο.

Από τα ευρήματα της ανασκαφής Μαρινάτου, η χρονολόγηση των λίθινων ενεπίγραφων αγγείων με Γραμμική Α έχει αποτελέσει επίσης αντικείμενο συζήτησης, και οι απόψεις

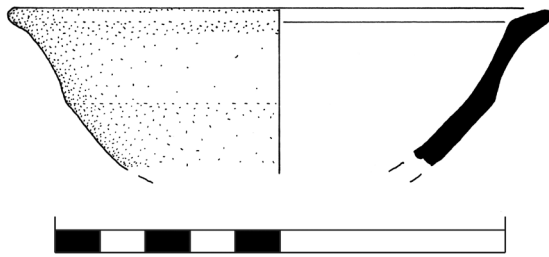
Εικ. 7. Ελληνοϊταλική ανασκαφή – Σπίτι Α –
MP21291.

Εικ. 8. Ελληνοϊταλική ανασκαφή – Σπίτι Α –
MP21293.

pl. 103b· Van de Moortel 2006, pl. 3.13 [L/1-2]). Παρόμοιο αγγείο από το Απεσώκარი χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΙΑ (βλ. Flouda 2023, 109, P568).

⁸ Παρόμοιες χύτρες από τη Φαιστό χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙΙ (type B), βλ. Levi – Carinci 1988, 30, F. 4217, pl. 15a· Betancourt 1980, 5.

Εικ. 9. Ελληνοϊταλική ανασκαφή – Σπίτι Α – OM777-1.

Εικ. 10. Ελληνοϊταλική ανασκαφή – Σπίτι Α – OM729-3.

συγκλίνουν μάλλον σε μια χρονολόγηση στο τέλος της MM IIIB (Flouda 2013, 165-166· Godart – Tzedakis 1992, 123) που μας δίνει το *terminus post quem* της χρήσης του χώρου. Το ρυτό με μορφή ταύρου, από την ανασκαφή του Μαρινάτου, μορφολογικά φαίνεται να ακολουθεί την παλαιοανακτορική παράδοση και θα μπορούσε, όπως το λίθινο φωλεόσχημο αγγείο και το θραύσμα πώματος με εγχάρκτη διακόσμηση, να χρονολογηθούν στην αρχή της MM III.⁹

Τα σκεύη θα αποτελούσαν τον εξοπλισμό ενός ιερού και προορίζονταν για τελετουργικές σπονδές. Δεν γνωρίζουμε την έκταση που θα είχε το ιερό αυτό και τον τύπο του, ούτε αν αποτελούσε μέρος μιας οικίας ή ενός μεγαλύτερου συγκροτήματος. Ενδεχομένως ιδρύθηκε στην αρχή της MM III περιόδου, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των κατοίκων του, οι οποίοι επέστρεψαν στον τόπο τους μετά την καταστροφή του παλαιοανακτορικού οικισμού. Μεγάλος αριθμός συγκεντρωμένων αγγείων πόσης της MM III, που θα παρέπεμπε στη συμμετοχή ομάδων ατόμων σε συμπόσια, δεν έχουν μέχρι σήμερα αποκαλυφθεί ή επισημανθεί από τον πρώτο ανασκαφέα. Είναι πιθανό όμως στον ίδιο χώρο να επιτελέσθηκε ένα συμπόσιο εγκαινίου αμέσως μετά την καταστροφή. Ο λάκκος/αποθέτης με τη MM IIIB – IIIA κεραμική που αποκαλύφθηκε κάτω από το δάπεδο του ενός δωματίου (ελληνοϊταλική ανασκαφή – Τομέας 4), μπορεί να συνδέεται με κάποια τέτοια δραστηριότητα. Τα λατρευτικά σκεύη που βρέθηκαν στο Αποδούλου, δηλαδή τα λίθινα σκεύη με τη Γραμμική Α, οι διπλοί πέλεκεις (σήμερα χαμένοι) και το ρυτό σε σχήμα ταύρου, παραπέμπουν σε προϊόντα κύρους που δηλώνουν την παρουσία μιας ανώτερης κοινωνικής τάξης και τον έλεγχο από κάποιο κέντρο εξουσίας κατά την τελευταία φάση της λειτουργίας του χώρου (D' Agata – Hermay 2010, 276-277· Girella 2007β, 139-143, 156-157· Kiriakidis 2002, 51· Sikla 2011, 227-229).

ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΑΜΑΡΙΟΥ

Λιγοστά είναι και τα αρχαιολογικά δεδομένα για την κατοίκηση στην κοιλάδα του Αμαρίου στην αρχή της νεοανακτορικής περιόδου, όπως προκύπτουν από επιφανειακές έρευνες που διενεργήθηκαν στη διάρκεια του 20ού αιώνα (Dunbabin 1947· Faure 1965· Hood, Warren, Cadogan 1964· Godart – Tzedakis 1992· Kanta, Marazi 2006· Kanta et al. 2012· Καραμαλίκη 2014· Pendlebury 1963· Πωλογιώργη 1987· Στρατιδάκης 1994). Πιθανές εγκαταστάσεις της MM III/ YM I σημειώνονται α) στην περιοχή των *Μέσα Χωριών*: στον Μέρωνα, την Παντάνασσα και την

⁹ Η εγχάρκτη διακόσμηση είναι περισσότερο δημοφιλής κατά την παλαιοανακτορική εποχή, ενώ η χρήση της εμφανίζει σημαντική πτώση στη MM III περίοδο (Girella 2010α, 319-320).

Πατσό, β) στην περιοχή *Χώματα*: στη Βισταγή και γ) στην περιοχή της *Αμπαδιάς* που αποτελεί το νοτιότερο τμήμα της κοιλάδας του Αμαρίου, στις θέσεις Καστρί και Κεντρί που βρίσκονται στα νότια και δυτικά του Αποδούλου. Η χρονολόγηση αυτή δεν έχει ωστόσο επιβεβαιωθεί από ανασκαφικές έρευνες σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Εντελώς διαφορετική είναι ωστόσο η εικόνα για την ΥΜ ΙΙΑ και ΙΙΒ περίοδο, με τους θολωτούς τάφους να κυριαρχούν, ιδιαίτερα στο νοτιοανατολικό τμήμα του Αμαρίου (Προκοπίου κ.ά. 1991, 185-205· Τζιγκουνάκη – Godart 2014, 88).

Όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα, στο Αποδούλου τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και η κεραμική της πρώτης νεοανακτορικής περιόδου είναι περιορισμένα και δείχνουν μια οριστική εγκατάλειψη του χώρου στο τέλος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, ενώ το ανακτορικό κέντρο στο Μοναστηράκι φαίνεται ότι καταστράφηκε στο τέλος της ΜΜ ΙΙΒ εποχής και εγκαταλείφθηκε (Betancourt 2013, 145· Caloi 2015, 153· Carinci 2014, 17-19, 28· Girella 2013, 157-8· Girella – Caloi 2019, 771-772· Kanta *et al.* 2012, 177· Kanta *et al.* 2013, 114· Venieri 2020, 126-129· Venieri 2022, 101· Watrous *et al.* 2004, 285-286, 295).

Η μέχρι σήμερα έρευνα έχει επιβεβαιώσει τη διοικητική σχέση του Μοναστηρακίου και του Αποδούλου με τη Φαιστό, στη ζώνη επιρροής της οποίας φαίνεται ότι ανήκαν κατά την παλαιοανακτορική περίοδο (Caloi 2019, 61· Kanta 1999, 392· Venieri 2016, 195-199). Η εγκατάλειψη του ανακτορικού κέντρου στο Μοναστηράκι στο τέλος της ΜΜ ΙΙΒ, καθώς και η σταδιακή εγκατάλειψη του οικισμού στο Αποδούλου στο τέλος της ΜΜ ΙΙΙ περιόδου, είναι πολύ πιθανό να συνδέονται με την έντονη σεισμική δραστηριότητα που σημειώνεται στην ευρύτερη περιοχή στην αρχή της νεοανακτορικής εποχής καθώς και με τη δυσκολία ανάκαμψης και αναδιοργάνωσης που παρατηρείται στη Φαιστό κατά την περίοδο εκείνη, η οποία οδήγησε τελικά σε σημαντικές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές, στην περιοχή της Μεσαράς (Betancourt 2013, 145· Caloi 2015, 153· Carinci 2014, 17-19, 28· Girella 2013, 157-8· Girella, Caloi 2019, 771-2· Kanta *et al.* 2012, 177· Kanta *et al.* 2013, 114· Venieri 2020, 126-129· Watrous *et al.* 2004, 285-286, 295).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βενιέρη (2014): Γιάννα Βενιέρη, «Ο χαρακτήρας του μεσομινωικού οικισμού στο Αποδούλου Αμαρίου, μέσα από την κεραμική παραγωγή του», στα *Πεπραγμένα Διεθνούς Συνεδρίου: Η Επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα έως σήμερα (27-31 Αυγούστου 2010)*, Αθήνα, 97-115.
- Βενιέρη (2016): Ιωάννα Βενιέρη, *Η κεραμική παραγωγή από την παλαιοανακτορική εγκατάσταση, στο Αποδούλου Αμαρίου: Ζητήματα τυπολογίας, παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης*, Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ. [<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/42124#page/36/mode/2up>].
- Betancourt (1980): P. P. Betancourt, “Cooking Vessels from Minoan Kommos”, *Occasional Paper 7*, Los Angeles, 5-7.
- Betancourt (1990): P. P. Betancourt, *Kommos II, The Final Neolithic through Middle Minoan III Pottery*, Princeton.
- Betancourt (2013): P. P. Betancourt, “Transitional Middle Minoan III – Late Minoan IA pottery at Kommos revised”, στο C. Mac Donald, C. Knappett (επιμ.), *INTERMEZZO. Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, London, BSA Studies 21, 145-148.

- Caloi (2015): Ilaria Caloi, "Phaistos and the Western Mesara Plain in the Middle Bronze Age: Integrating Settlement and Data", στο D. Léfèvre-Novaro *et al.* (επιμ.), *De la chaîne du Diktè au massif de l'Ida: géosciences, territoire et archéologie en Crète de l'Âge du Bronze récent à l'époque archaïque*, Padova, 143-158.
- Caloi (2019): Ilaria Caloi, "The consumption of plain or slightly decorated cups in the First Palaces of Crete", *Creta Antica* 20, 57-71.
- Carinci (2014): F. Carinci, "Élites e spazi del cultonel Primo Palazzo di Festòs", στο L. R. Cresci (επιμ.), *Spazio sacro e potere politico in Grecia e nel Vicino Oriente*, Roma, 1-48.
- Civitillo – Greco (2003): Matilde Civitillo, Biancamaria Greco, "Il complesso protopalaziale di Apodoulou Amariou: riflessioni preliminari", *ASAtene* 81, 769-797.
- Curti M. (1991): M. Curti, "L'insediamento medio-minoico (IIB) di Apodoulou. Analisi delle caratteristiche costruttive e tipologiche", *Consiglio Nazionale delle Ricerche. Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Seminari anno 1990*, Roma, 17-30.
- D' Agata – Hermary (2010): Anna-Lucia D' Agata, A. Hermary, "Ritual and cult in Crete and Cyprus from the third millenium to the first millenium BC: towards a comparative framework", στο G. Cadogan, M. Iakovou, K. Kopaka, J. Whitley (επιμ.), *Parallel Lives. Ancient islands societies in Crete and Cyprus*, BSA Studies 20, 273-288.
- Davis (2014): B. Davis, *Minoan Stone Vessels with Linear A inscriptions*, Aegaeum 36, Leuven – Liege.
- Dunbabin (1947): T. J. Dunbabin, "Antiquities of Amari", *BSA* 42, 184-193.
- Evans (1921): A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos*, Vol. I, London.
- Faure (1965): P. Faure, "Recherches sur le peuplement des montagnes de Crete: Sites, Cavernes et Cultes", *BCH* 89, 40-49.
- Flouda (2013): Georgia Flouda, "Materiality of Minoan Writing: Modes of display and perception", στο K. E. Piquette, R. D. Whitehouse (επιμ.), *Writing as Material Practice: Substance, surface and medium*, London, 143-174.
- Flouda (2023): Georgia Flouda, *An Archaeological Palimpsest in Minoan Crete. Tholos Tomb A and Habitation at Apesokari Mesara*, Prehistory Monographs 70, INSTAP, Pensilvania.
- Girella (2007α): L. Girella, "Toward a Definition of the Middle Minoan III Ceramic Sequence in South Central Crete: Returning to the Traditional MM IIIA and IIIB Division?", στο F. Felten, W. Gauß, R. Smetana (επιμ.), *Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at Salzburg, October 31st to November 2nd, 2004* (Ägina-Kolonna. Forschungen und Ergebnisse, Band 1), Vienna, 233-255.
- Girella (2007β): L. Girella, "Forms of Commensal Politics in Neopalatial Crete", *Creta Antica* 8, Padova, 135-168.
- Girella (2010α): L. Girella, "Depositi ceramici del Medio Minoico III da Festòs e Hagia Triada", *Studi di Archeologia Cretese* 8, Padova.
- Girella (2010β): L. Girella, "A view of MM IIIA at Phaistos Pottery", *Aegean Archaeology* 9 (2007-2008), Warsaw, 49-89.
- Girella (2013): L. Girella, "Exhuming an excavation: preliminary notes on the use of the Kamilari tholos tomb in Middle Minoan III", στο C. Mac Donald, C. Knappett (επιμ.), *INTERMEZZO. Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete* (BSA Studies 21), London, 149-159.
- Girela – Caloi (2019): L. Girella, Ilaria Caloi, *Kamilari. Una necropoli di tombe a tholos nella Mesara (Creta)*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente XXXIX, Atene.
- Godart (1986): L. Godart, "Nouvelles découvertes dans la region d' Apodoulou", στο *o-o-pe-ro-si, Festschrift für Ernst Rischzum* 75, Geburtstag, Berlin, 725-727.

- Godart (1992): L. Godart, "I Signori di Apodoulou", *Archeologia Viva* 26, 10-23.
- Godart – Olivier (1982): L. Godart, J. P. Olivier, "Recueil des inscriptions en Linéaire A. Volume 4", *Études Crétoises* 21.
- Godart – Tzedakis (1992): L. Godart, Y. Tzedakis, *Témoignages archéologiques et épigraphiques en Crète occidentale du Néolithique au Minoen Récent IIIB*, Roma.
- Hood – Warren – Cadogan (1964): S. Hood, P. Warren, G. Cadogan, "Travels in Crete 1962", *BSA* 59, 50-99.
- Kanta (1999): Athanasia Kanta, "Monastiraki and Phaistos. Elements of Protopalatial History", στο P. P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur, W. D. Niemeier (επιμ.), *MELETEMATA. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Birthday (Aegaeum 20)*, Liège-Austin, 387-393.
- Kanta – Marazzi (2006): Athanasia Kanta, M. Marazzi, *MONASTIRAKI I*, Napoli.
- Kanta et.al. (2012): Athanasia Kanta, Anastasia Tzighounaki, Louis Godart, Germana Pecoraro, Dimitra Mylona, Alexia Speliotopoulou, *MONASTIRAKI IIA. The Archive and Associated Finds*, Heraklion.
- Kanta et al. (2013), *MONASTIRAKI III. Studies of the Protopalatial Architectural Remains in Monastiraki (Amari Valley). The East Quarter of Monastiraki (Mon East)*, Athanasia Kanta – M. Marazzi (επιμ.), Quaderni della Ricerca Scientifica, Serie Beni Culturali 18.
- Καραμαλίκη (2014): Νότα Καραμαλίκη, «Η Επαρχία Αμαρίου κατά την Αρχαιότητα», στα *Πεπραγμένα Διεθνούς Συνεδρίου: Η Επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα έως σήμερα (27-31 Αυγούστου 2010)*, Αθήνα, 53-74.
- Kiriakidis (2002): E. Kiriakidis, *Ritual and its Establishment. The Case of Some Minoan Open-Air Rituals*, Dissertation, St. John's College, Cambridge.
- Kirsten (1951): E. Kirsten, "Siedlungsgeschichtliche Forschungen in West Kreta", στο F. Matz (επιμ.), *Forschungen auf Kreta 1942*, Berlin, 137-141.
- Koeh (2006): R. Koehl, *Aegean Bronze Age Rhyta* (Prehistory Monographs 19), Instap, Philadelphia.
- Levi – Carinci (1988): D. Levi, F. Carinci, *Festòs e la civiltà minoica*, II. *L'arte festia nell'età protopalaziale. Ceramica ed altri materiali* (Incunabula Graeca 77), Roma.
- Marinatos (1933): S. Marinatos, "Ausgrabungen und Funde auf Kreta", *AA* 48, 297.
- Marinatos (1935): S. Marinatos, "Ausgrabungen und Funde auf Kreta", 1934-1935, *AA* 50, 246-248.
- Μαρινάτος (1938): Σ. Μαρινάτος, «Παράρτημα Αρχαιολογικού Δελτίου 1935-1938», *ArchDelt* 15, 54-55.
- Mathioudaki (2018a): Iro Mathioudaki, "The Pottery Deposit from the Houses of the Fallen Blocks and the Sacrificed Oxen at the South-Eastern Corner of the Palace of Knossos", *BSA* 113, 19-73.
- Mathioudaki (2018β): Iro Mathioudaki, "The Middle Minoan White-Dotted Style as Indicator of Chronology", στα *Πεπραγμένα ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1, Ρέθυμνο, 23-32.
- Mathioudaki – Girella (2022): Iro Mathioudaki, L. Girella, "The Political Geography of Central Crete during the Early Neopalatial Period from a Ceramic Perspective", στο *Political Geographies of the Bronze Age Aegean. Proceedings of the joint workshop of the Belgian School at Athens and the Netherlands Institute at Athens (May 28-31, 2019)*, G. J. van Wijngaarden, J. Driessen (επιμ.), Leuven – Paris – Bristol, 87-98.
- Palio (2008): O. Palio, *I vasi in pietra minoici da Festos*, Studi di Archeologia Cretese V, Padova.
- Pendlebury (1963): J. D. S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete. An Introduction*, New York.
- Poursat – Knappett (2005): J. C. Poursat, C. Knappett, *Fouilles exécutées à Malia: le Quartier Mu IV. La poterie du Minoen Moyen II: production et utilisation (ÉtCrét33)*, Paris.
- Προκοπίου κ.ά. (1991): Νίκη Προκοπίου, L. Godart, Αναστασία Τζιγκουνάκη, «ΥΜ Θολωτός τάφος Σάτας Αμαρίου Ρεθύμνης», στα *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (1986)*, 185-205, πίν. 1-35.

- Πωλογιώργη (1987): Μέλπω Πωλογιώργη, «Αρχαιότητες στην περιοχή του χωριού Αποδούλου Αμαρίου Ρεθύμνου», *SMEA XXVI*, 125-160.
- Σακελλαράκης – Σακελλαράκη (1997): Γ. Σακελλαράκης, Έφη Σακελλαράκη, *Αρχάνες. Μια νέα ματιά στη μινωική Κρήτη*, I-II, Αθήνα.
- Sikla (2011): Evi Sikla, “The Elusive Domestic Shrine in Neopalatial Crete: On the Archaeological Correlates of Domestic Religion”, στο K. T. Glowaski, N. Vogeikoff, Brogan (επιμ.), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology on Houses and Households in Ancient Crete* (Hesperia Supplement 44), 219-231.
- Στρατιδάκης (1994): Χ. Στρατιδάκης, «Αρχαιολογικές Θέσεις στο Νομό Ρεθύμνης από τα Νεολιθικά ως τα Ρωμαϊκά Χρόνια», *Κρητολογικά Γράμματα* 9/10, Ρέθυμνο, 103-120.
- Tzedakis – Godart (1989-1990): I. Tzedakis, L. Godart, «Αποδούλου Αμαρίου», *Κρητική Εστία* 3, 276-278.
- Τζιγκουνάκη (1995): Αναστασία Τζιγκουνάκη, «Παλαιοανακτορική εγκατάσταση Αποδούλου: Η χρονολόγηση και η σχέση της με γειτονικά κέντρα», στα *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, A2, Ρέθυμνο, 895-915.
- Tzigounaki (1999): Anastasia Tzigounaki, “Apodoulou. Elements of Architecture of a Protopalatial Settlement”, στο P. P. Betancourt, V. Karagheorghis, R. Laffineur, W. D. Niemeier (επιμ.), *MELETEMATATA. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Birthday* (Aegaeum 20), Liège-Austin, 863-868.
- Τζιγκουνάκη (2011): Αναστασία Τζιγκουνάκη, «Ο Παλαιοανακτορικός οικισμός Αποδούλου Αμαρίου», στα *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, 493-510.
- Τζιγκουνάκη – Godart (2014): Αναστασία Τζιγκουνάκη, L. Godart, «Η Ελληνο-ιταλική Ανασκαφική Έρευνα στο Αμάρι», στα *Πεπραγμένα Διεθνούς Συνεδρίου: Η Επαρχία Αμαρίου από την αρχαιότητα έως σήμερα (27-31 Αυγούστου 2010)*, Αθήνα, 79-96.
- Van de Moortel (2006): “Adeleyis Van de Moortel, Middle Minoan IA and Protopalatial Pottery”, στο J. W. Shaw, M. C. Shaw (επιμ.), *Kommos V. The Monumental Buildings at Kommos*, Princeton 2007, 264-377.
- Venieri (2020): Ioanna Venieri, “Tableware from the Middle Minoan Settlement at Apodoulou, Crete: A Typological Assessment”, *SMEA NS* 6, 97-132.
- Venieri (2022): Ioanna Venieri, “Storage and cooking ware from the Middle Minoan Settlement at Apodoulou, Crete: A Typological Assessment”, *SMEA NS* 8, (2022) 63-104.
- Venieri (2023): Ioanna Venieri, *forthcoming*, “Pottery production from the MM settlement at Apodoulou”, στο *Protopalatial Pottery: Relative Chronology and Regional Differences in the Middle Bronze Age (International Workshop INSTAP Study Center for East Crete [SCEC], Pacheia Ammos, Crete June 10-12, 2022)*.
- Walberg (1983): Gisella Walberg, *Provincial Middle Minoan Pottery*, Mainz.
- Warren (1969): P. Warren, *Minoan Stone Vases*, Cambridge.
- Watrous et al. (2004): L. W. Watrous, D. Hadzi-Vallianou, H. Blitzer, *The Plain of Phaistos: Cycles of Social Complexity in the Mesara Region of Crete* (Monumenta Archaeologica 23), Los Angeles.